

سیر ترجمه در ایران و معرفی کتاب «فهرست کتاب‌های فارسی شده چاپی»

محسن ناجی نصرآبادی

آن سلمان فارسی می داند. وی می گوید:

و نیز... -صلی الله علیه وآله وسلم- فرمود: بعثتُ الی الثَّقَلین، مرا فرستیدند به جمله جن و انس. و ترسانیدن عجم و آگاه کردن ایشان را به فارسی شاید کرد. ناچار بود که قرآن را ترجمه باشد به زبانی دیگر تا اهل لغت آن را بدانند و تریب ایشان بدان حاصل شود و از بهر این معنی بود که سلمان فارسی از مصطفی (ص) دستوری خواست تا قرآن به پارسی به قوم خویش نویسد. وی را دستوری داد. چنین گفتند که وی قرآن بنیشت و پارسی آن اندر زیر آن بنیشت، آن که به آخر آن بنیشت: هذا القرآن الّذی أنزل علی محمد، این است قرآن که فرو فرستیده آمده است به محمد (ص).^۱

انبوه نسخه‌های کهن قرآن مجید که متضمن ترجمه فارسی نیز هست، حاکی از آن است که ترجمه مردمی و غیر رسمی قرآن بی تردید از پایان سده دوم هجری در زبان فارسی پدیده‌ای شناخته شده بوده است. از این رو می توان گفت پدیده ترجمه در زبان فارسی مبنای عقیدتی دارد و با ترجمه‌های قرآن مجید شکل یافته است.

از میانه سده‌های دوم تا سده پنجم هجری، زبان عربی به مثابه زبان علم و فرهنگ جهان اسلام شناخته شد و جامعه فارسی زبان در حوزه نگارش آثار خویش تنها به زبان عربی می نوشتند. در اوایل قرن پنجم برای این که شمول استفاده از کتاب‌ها بیش تر شود و جامعه فارسی دان نیز از منافع کتاب‌ها بهره برد، برخی از

۱. شهفور بن طاهر اسفراینی، تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم، به کوشش نجیب مایل هروی، علی اکبر الهی خراسانی. تهران: میراث مکتوب، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۸.

فهرست کتاب‌های فارسی شده چاپی، از آغاز تا سال ۱۳۷۰. تهیه و تنظیم موسی الرضا باشتنی، میهن فضائلی، عباس کیهانفر. زیر نظر محسن ناجی نصرآبادی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰، ج ۴.

پژوهندگان ایرانی و فارسی زبان برای آگاهی از جایگاه تمدن خود در دوره اسلامی و نیز در دوران معاصر، ناگزیرند ادوار گوناگون ترجمه را در زبان فارسی بشناسند. شناخت ادوار ترجمه در زبان فارسی، اسلوب‌ها و روش‌های مترجمان در دوره‌های گوناگون، توجه مستقیم یا باواسطه به آثار و نگارش‌های زبان‌ها و تمدن‌های دور و نزدیک، انگیزه‌ها و دلایلی که ترجمه را در زبان فارسی موضوعیت بخشیده است و تجزیه و تحلیل این موارد با توجه به عوامل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی موجب می شود تا بتوان به سودمندی و در برخی از دوره‌ها به زیانمندی ترجمه در زبان فارسی پی برد و جایگاه جامعه ایرانی را در تمدن اسلامی و نیز در تمدن معاصر تصویر و تصدیق کرد.

بی گمان پدیده ترجمه در میان ایرانیان در نخستین سده‌های اسلام با برگردان قرآن کریم به فارسی دری به میان مردم راه یافته است. گرچه در این اوان هنوز ترجمه شکل نظام مندی نداشته است، ضرورت ایجاب می کرده است توده مردم برای آشنایی و آگاهی از کتاب مقدسی که به آن ایمان آورده‌اند، مفاهیمی را دریابند و آن را حس کنند. اگرچه گروهی نخستین ترجمه فارسی قرآن مجید را مربوط به قرن چهارم هجری در عصر سامانیان می دانند، شاهفور اسفراینی نخستین برگردان پارسی قرآن را از

فرهنگی در تاریخ زبان فارسی با تثبیت قدرت دولت صفویه شناخته شد؛ به طوری که نه تنها در حوزه سیاسی جامعه ایرانی، بلکه در قلمرو گسترده فارسی زبانان به ویژه در شرق جهان اسلام، روزنه های تازه ای به روی دانش پژوهان گشود. در ایران دوره صفوی تشیع به عنوان دین رسمی شناخته شد و بسیاری از دانشمندان فارسی زبان عربی دان بر آن شدند که برای رواج شناخت آثار شیعی، مؤلفات مربوط به علوم قرآنی، حدیث، کلام و فقه را به فارسی برگردانند. از دگرسوی عده ای دیگر از فاضلان و دانشمندان این دوره به ترجمه امهات منابع تاریخ، جغرافیا، علوم فلسفی و پزشکی پرداختند. برای شناخت مترجمان عصر صفوی و آگاهی از آثار مترجم آن ها تحقیقی جامع و کامل لازم است تا سیر تحول و نقاط ضعف و قوت آن در عهد صفوی مورد مذاقه قرار گیرد.^۷

در این عهد مترجمان بیش تر به ترجمه آزاد می پرداخته اند. با این همه در نقل موضوع به زبان فارسی دقیقاً به متن مورد نظر وفادار بوده و اگر موضوعاتی افزون بر متن اثر وارد ترجمه می کردند، به گونه ای آن را تبیین و تصریح کرده و با ضبط تعابیری چون «مترجم گوید» یا «ناقل گوید» افزوده های خود را از متن اثر ممتاز داشته اند. بسیاری از علمای طراز اول این عصر وارد عرصه ترجمه شده اند، کسانی چون: شیخ بهایی، شیخ نورالدین علی بن حسین کرکی، ملا عبدالعلی بیرجندی، ملا علی بن حسن زواری، ملا فتح الله کاشانی، ابن خاتون عاملی، جمال الدین محمد خوانساری، محمد هادی مترجم پسر محمد صالح مازندرانی، حزین لاهیجی، علامه مجلسی و ... از این

کتاب های سیره به زبان فارسی برگردانده شد. نجم الدین محمود راوندی زنده به سال ۵۷۷ یا ۵۸۵ کتاب شرف النبی ابوسعید واعظ خرگوشی را لفظ به لفظ به فارسی نقل کرد:

«پس مترجم این کتاب، امام عالم ربانی بارع ناسک متورع نجم الدین محمود بن علی الراوندی -رحمة الله علیه رحمة واسعة- این کتاب را نقل کرد از زبان تازی به فارسی لفظاً بلفظ تا خوانندگان عجم را از آن فایده حاصل باشد و فایده و منفعت آن عام و شامل شود و نقل کننده را به دعای خیر یاد دارند ...»^۸ اندک مدتی پس از آن رفیع الدین اسحاق بن محمد همدانی کتاب سیره رسول الله محمد بن اسحاق را به فارسی ترجمه می کند و هدف خویش را چنین باز می گوید:

«بعد از تمهید این مقامات ... از حسن اعتقاد به حکم زیارت و تبرک نسخه سماع که این ضعیف داشت بر دست گرفت و در آن نظری می کرد و بر لفظ اشرف براند که این کتاب را ترجمه ای باید تا مطالعت ما را بشاید ... پس التزام نمودیم خاص حضرت وی را که از حوادث محروس باید و عام نفع مسلمانان را، کتاب سیرت پیغمبر (ع) ترجمه ساختن و از لفظ تازی با زبان پارسی آوردن.»^۹ دانشیان علاوه بر ترجمه قرآن، عنایتی بسزا به ترجمه احادیث نیز مبذول داشته اند که از آن جمله می توان از ترجمه شهاب الاخبار تألیف قاضی قضای نام برد. گویا این کتاب پیش از سال ۵۶۷ق به فارسی برگردانده شده است.^{۱۰}

حملة مغول، تصرف ایران و شکل گیری حکومت مغولان سبب شد که کشور ما برای مدتی طولانی از سرزمین های عربی زبان جدا شود و ارتباطی را که از نخستین سده های اسلامی به بعد با آن ها داشت، از دست بدهد. این گسیختگی به کم رونق شدن بازار تألیف و تصنیف به زبان عربی و رواج بیش تر تدوین کتاب به زبان فارسی انجامید.

در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری، سنت دیرینه ترجمه از عربی همچنان دنبال شد. ابوسعید حسن بن حسین شیعی سبزواری مؤلف کتاب *راحة الارواح و مؤنس الاشباح*، کتاب هایی را نیز به فارسی ترجمه کرده است؛ از آن جمله: *ترجمة كشف الغمة، بهجة المباحج* (ترجمه و تلخیص *مباحج المهج فی مناهج الحجج*) قطب الدین کیدری و *مصایح القلوب* (ترجمه ۵۳ حدیث نبوی).^{۱۱} همچنین مترجمان فارسی زبان در حوزه ترجمه به زبان های دیگر از جمله چینی توجه کردند و با عنوان «کلمه چی» -یعنی کسی که گفته دیگری را به زبان دیگری بگوید- زیر نظر خواجه رشیدالدین فضل الله در ربیع رشیدی، نگارش های پزشکی چینی را به فارسی برگرداندند.^{۱۲} از سده دهم هجری به بعد پدیده ترجمه در مقام یک نهضت

۲. ابوسعید خرگوشی، شرف النبی، ترجمه نجم الدین محمود راوندی، به کوشش محمد روشن. تهران: بابک، ۱۳۶۱، ص ۲.
۳. ابن هشام، سیرت رسول الله، ترجمه و انشای رفیع الدین اسحاق بن محمد همدانی قاضی ابرقوه، به کوشش اصغر مهدوی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۶۰، ص ۶-۷.
۴. این کتاب محتوی کلمات قصار پیامبر (ص) است و در میان خاصه و عامه شهرت دارد. گروهی از علما به ترجمه و شرح آن پرداخته اند که از آن جمله سه ترجمه ای است که توسط مرحوم محدث ارموی و آقایان دانش پژوه و محمد شیروانی به طور جداگانه چاپ شده است.
۵. محمد علی مدرس، *ویحات الادب*، تهران: خیام، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۳۳۸؛ عبدالله افندی اصفهانی، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، به کوشش سید محمود مرعشی، قم: مطبعه خیام، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۷۷.
۶. رشیدالدین فضل الله، *تکسوق نامه با طب اهل عشا*، با مقدمه مجتبی مینوی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۰.
۷. درباره مترجمان عصر صفوی و آثار مترجم آنان در بنیاد پژوهش های اسلامی طرحی در دست اجرا است.

میان برای نمونه به معرفی مختصر تعدادی از آن‌ها و آثار فارسی شده ایشان اشاره می‌کنیم:

• کمال‌الدین حسین بن خواجه عبدالحق الهی اردبیلی

وی علاوه بر تألیف کتاب‌هایی به فارسی، مانند تفسیر الهی، منهج الفصاحة فی شرح نهج البلاغة و تاج المناقب فی فضائل الائمة الاثني عشر، بعضی از آثار گذشتگان را به فارسی ترجمه کرده است؛ از آن جمله: خلاصة الفقه، ترجمه ارشاد الازهان علامه حلّی،^۸ ترجمه مهج الدعوات سید بن طاووس و ترجمه رساله امامت.^۹

• فخرالدین ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای

وی فاضلی دانشمند، مفسر فقیه و محدثی معروف است و از شاگردان غیاث‌الدین جمشید زواری مفسر و شیخ علی بن عبدالعالی کرکی است. او از سید امیر عبدالوهاب بن علی حسینی استرآبادی که در اوایل دولت صفویه شهرتی بسزا داشت، روایت کرده است. از آثار او است: ترجمه الخواص ترجمه و تفسیر قرآن مجید، ریاض الابرار، ترجمه و شرح نهج البلاغه، ترجمه كشف الغممة علی بن عیسی اردبیلی به نام ترجمه المناقب، وسیلة النجاة فی ترجمة الاعتقادات که ترجمه فارسی رساله اعتقادات ابن بابویه قمی است، ترجمه تفسیر حضرت امام حسن عسکری به فرمان شاه طهماسب، ترجمه کتاب مکارم الاخلاق فرزند شیخ ابوعلی طبرسی به نام مکارم الکرائم به خواهش شاه طهماسب، کتاب مفتاح النجاح در ترجمه کتاب عدة الداعی ابن فهد حلّی، ترجمه کتاب احتجاج شیخ طبرسی، ترجمه اربعین شهید اول و طراوة اللطائف ترجمه طراف سید بن طاووس.^{۱۰}

• ملافتح الله کاشانی

مفسر معروف متوفای ۹۸۸ق، وی علاوه بر تألیف کتاب‌هایی به فارسی، مانند تفسیر منهج الصادقین، خلاصه المنهج، تنبیه الغافلین و تذکرة العارفین (در شرح نهج البلاغه)، بعضی از آثار گذشتگان را نیز به فارسی ترجمه کرده است؛ مانند كشف الاحتجاج (ترجمه احتجاج طبرسی) و ترجمه قرآن (و این به جز سه تفسیر وی بر قرآن است).^{۱۱}

• ملا محمد صالح بن محمد باقر قزوینی روضی

وی علاوه بر تألیف شرح فارسی نهج البلاغه، آثاری را به فارسی ترجمه کرده است؛ از آن جمله: برکات المشهد المقدس (ترجمه عیون اخبار الرضا(ع))، ترجمه صحیفه سجادیه، ترجمه عهدنامه مالک اشتر و ترجمه توحید مفضل که تاریخ فراغت از آن ۱۰۸۰ق بوده است.^{۱۲}

• آقا حسین محقق خوانساری، متوفای ۱۰۹۹ق

وی افزون بر تألیف شرح هیات فارسی قوشچی، دارای

ترجمه‌هایی است، از آن جمله: ترجمه قرآن و ترجمه صحیفه سجادیه.^{۱۳}

• علامه محمدباقر مجلسی، متوفای ۱۱۱۰ق

وی از بزرگ‌ترین علمای دوره صفوی به شمار می‌رود، و صاحب تألیفات متعددی است؛ از جمله در عربی: مرآة العقول و بحار الانوار، و در فارسی: اختیارات الایام، اوقات الظهر والعصر، تحفة الزائر، جلاء العیون، حق‌الیقین، حلیة المتقین، حیاة القلوب، زاد المعاد، عین الحیاة، مشکاة الانوار و مقباس المصابیح. آثاری را نیز به فارسی ترجمه کرده است، از آن جمله: ترجمه باب حادی عشر، ترجمه توحید مفضل، ترجمه حدیث جبر و تفویض، ترجمه حدیث سعد بن عبد الله، ترجمه حدیث رجاء بن ابی ضحاک، ترجمه حدیث عبد الله بن جندب، ترجمه حدیث سته اشیاء لیس للعباد فیها صنع، ترجمه دعای المباهله، ترجمه دعای سمات، ترجمه دعای کمیل، ترجمه الرسالة الذهبیة (معروف به طب الرضا(ع))، ترجمه زیارت جامعه، ترجمه صحیفه سجادیه، ترجمه عهدنامه مالک اشتر، ترجمه فرحة الغری سید ابن طاووس و ترجمه قصیده دعبیل خزاعی.^{۱۴}

• آگاهادی مترجم

فرزند ملا محمد صالح مازندرانی متوفای ۱۱۲۰ق. وی علاوه بر تألیف کتاب‌هایی به فارسی، مانند شرح شمسیه و شرح معالم، صاحب ترجمه‌هایی است، از آن جمله: ترجمه قرآن، ترجمه صحیفه سجادیه، ترجمه شافیه و ترجمه کافی از ابن حاجب.^{۱۵}

• آقا جمال محمد بن حسین خوانساری متوفای ۱۱۲۵ق

وی علاوه بر تألیف کتاب‌هایی به فارسی، مانند شرح غرر الحکم آمدی، جبر و اختیار، شرح احادیث طینت، نیت و اخلاص و مبدأ و معاد، برخی از آثار را نیز به فارسی ترجمه کرده است، از آن جمله: موائد الرحمن فی ترجمه القرآن (معروف به تاج التراجم)، ترجمه الفصول المختارة، ترجمه مفتاح الفلاح

۸. ریاض العلماء، ج ۲، ص ۱۰۲.

۹. ریحانة الادب، ج ۱، ص ۱۶۸.

۱۰. عبد الله افندی اصفهانی، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ترجمه محمد باقر ساعدی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۴۴۷-۴۶۵.

۱۱. آقا بزرگ تهرانی، الدرریمه، ج ۴، ص ۱۷۴.

۱۲. الدرریمه، ج ۳، ص ۸۳؛ ج ۴، ص ۹۱، ۱۱۲، ۱۱۹.

۱۳. ریحانة الادب، ج ۵، ص ۲۴۱.

۱۴. الدرریمه، ج ۴، ص ۸۳ به بعد.

۱۵. همان، ج ۴، ص ۱۰۸، ۱۱۲، ۱۲۷، ۱۲۹.

به فارسی ترجمه کرد و در سال ۱۲۴۵ ق در باصمه خانه دارالسلطنه تبریز به چاپ رسید.^{۱۸}

با افتتاح دارالفنون در سال ۱۲۶۸ ق و توجه خاص ناصرالدین شاه به آن از یک سو، و آمدن اساتید خارجی به دارالفنون از دیگر سوی، ترجمه در ایران شتابی بیش تر یافت. در گزارشی که رؤسای دارالفنون در ۱۲۸۲ ق برای ناصرالدین شاه ارسال کردند، توجه دارالفنون به امر آموزش و ترجمه زبان های خارجی نمایان است.

... [در این مدرسه] السنه مختلف از فرانسه و انگلیسی و رومی به متعلمین می آموزند و بعضی به درجه کمال رسیده و واضح است در آنچه عرض شد، احدی را مجال انکار نیست ... دیگر آن که چون بعضی از معلمین هر روز دو درس می گویند و تا غروب متوقف مدرسه می باشند و تهیه درس های روز بعد را می نمایند و اغلب به سرکشی و امتحان متعلمین در اطاق های درس گردش می کنند و شب را نیز تا چند ساعت مشغول ترجمه و تألیف و تصنیف هستند ...^{۱۹}

مترجمان دوره قاجار را می توان به سه گروه تقسیم کرد:

الف. گروهی از آنان کارشناسان اروپایی بودند که به دلایل سیاسی، نظامی و علمی در ایران مقیم شدند. اینان زبان فارسی را در ایران آموخته بودند و بنا بر تقاضای شخصیت ها و رجال قجری و بعضاً بر اثر نیاز حلقه های آموزشی در دارالفنون به ترجمه نگارش های زبان های بیگانه اهتمام ورزیده اند. ژول ریشار از مشهورترین این مترجمان است. او کتاب های تاریخ ناپلئون، تاریخ اسکندر، جلوس نیکلای اوک و مملکتداری او را ترجمه کرد. جیمز کمل تاریخ اسکندر را به دستور عباس میرزا از کتاب های مختلف ترجمه و گردآوری کرد. مادروس داود خانف کتاب تاریخ روسیه از سرگی سلویف را در سال ۱۲۸۲ ق و روزنامه ژورنال دوسن پترزبورگ در سال ۱۲۹۶ ق برای ناصرالدین شاه به فارسی ترجمه کرد. بارون نورمان، تاریخ بیسمارک (بیسمارک) دکتر موریتس بوش آلمانی را به فارسی برگرداند. همچنین میرزا آنتوان خان کتابی در فن عکاسی از زبان فرانسه به فارسی ترجمه کرد. اوانس خان هم سفرنامه استانیلی به

شیخ بهائی، ترجمه الصلاة و اذکارها و ترجمه صحیفه سجاده. ۱۶

• سید علی بن محمد بن اسدالله امامی اصفهانی

معروف به مترجم، متوفای حدود ۱۳۰ ق. وی کتاب هایی را به فارسی ترجمه کرده است، از آن جمله: خصال، کمال الدین و تمام النعمه، عیون اخبار الرضا (ع)، امالی صدوق، مهج الدعوات، مصباح المتهدجد، مصباح کفعمی - که مجموعاً به هشت بهشت معروف است^{۱۷} - ترجمه شفای ابن سینا و ترجمه شرح اشارات خواجه نصیرالدین طوسی.

در همین دوره در شبه جزیره هندوستان نیز ترجمه نگارش های عربی به فارسی رواج یافت و متون چون معجم البلدان یا قوت حموی، الملل والنحل شهرستانی و تیسیر القاری فی شرح صحیح البخاری فارسی شد. افزون بر ترجمه نگارش های عربی در شبه قاره، باب ترجمه متون و آثار مربوط به تمدن و تفکر هندی از سانسکریت به فارسی گشوده و متونی چون اوپانیشاد، مهابارات، پنجاتترا و راج ترنگینی (تاریخ کشمیر) فارسی شد. گشایش این باب ترجمه در تاریخ ترجمه و تراجم فارسی حائز اهمیت فراوان و درخور جستاری جداگانه است.

باروی کار آمدن حکومت قاجار در ایران بیش ترین توجه مترجمان به آثار و نگارش های تمدن و تفکر غرب معطوف شد. مسافرت های شاهان قاجار و دیگر سردمداران حکومتی به اروپا، آمد و شد هیأت های اروپایی به ایران و نیازهای سیاسی، اداری و فرهنگی کشور در زمینه های نظامی، علمی و جغرافیایی سبب شد تا کتاب هایی از زبان های انگلیسی، فرانسه، روسی و ترکی به فارسی ترجمه شود. در این میان عباس میرزا نایب السلطنه و وزیر دانشمند دوره قاجار قائم مقام فراهانی نقش بسزایی داشتند. در بررسی کتاب های ترجمه شده به فارسی در دوره قاجار تعداد قابل توجهی کتاب ملاحظه می شود که از ترکی عثمانی به فارسی درآمده اند. نخستین این ترجمه ها حوادث نامه نام دارد که به سال ۱۲۲۲ ق توسط محمد رضی تبریزی به فارسی ترجمه و به عباس میرزا اهدا شد. موضوع این کتاب جنگ های ناپلئون پادشاه فرانسه با دول نمچه (اتریش) و روسیه در سال ۱۲۲۰ ق است. این کتاب پس از شکست عباس میرزا از سپاه روسیه به فارسی درآمده است. جیمز کمل کتاب تاریخ اسکندر را به دستور عباس میرزا در سال ۱۲۲۸ ق به فارسی ترجمه کرد. عباس میرزا تنها به ترجمه کتاب های تاریخی توجه نداشت، بلکه به ترجمه کتاب های نظامی و بهداشتی نیز هم عنایت داشت. کتاب تعلیم نامه در اعمال آبله زدن را که دکتر کرمیک به انگلیسی نگاشته بود، میرزا محمد بن عبدالصبور خوبی طیب،

۱۶. روحانة الادب، ج ۱، ص ۵۴؛ اللریه، ج ۴، ص ۱۱۳، ۱۲۲، ۱۳۸.

۱۷. اللریه، ج ۴، ص ۱۲۱.

۱۸. جمشید کیهان فر، «ترجمه در عهد قاجار، از آغاز تا دوره ناصرالدین شاه»، نشر دانش، س ۱۰، ش ۱، ص ۲۳-۲۸.

۱۹. ابراهیم صفایی، مللک تاریخ، «معلمین کتاب اسناد سیاسی»، تهران: انجمن تاریخ، ۱۳۵۵، ص ۵۸.

افریقا را ترجمه و به ناصرالدین شاه اهدا کرد.^{۲۰}

ب. گروه دیگر از مترجمان دوره قاجار، ایرانیانی بودند که برای تحصیل به اروپا سفر کردند و در آن جا زبان‌های خارجی را آموختند. افزون بر ایشان گروهی به واسطه خدمت در سفارتخانه‌های غربی و یا همکاری با کارشناسان غربی، با زبان‌های اروپایی آشنا شدند و به کار ترجمه آثار تمدن غرب مبادرت کردند.

میرزا رضا مهندس باشی از نخستین افرادی بود که به تشویق عباس میرزا برای تکمیل تحصیلات به اروپا سفر کرد. وی پس از بازگشت، کتاب‌هایی چون تاریخ تنزل و خرابی دولت روم، تاریخ ناپلئون اول، صواعق النظام و رساله در فشنگ را به فارسی ترجمه کرد.^{۲۱} میرزا عیسی خان گروسی از دیگر مترجمان پرکار این دوره است که چندین سفرنامه خارجی را چون سفرنامه شارل ژلیه، سفرنامه سوماترا از مسیو وت، سفرنامه شام دکتر لرت (لرته) و سفرنامه مونتگرو اثر شارل ایریارت را به فارسی ترجمه کرد. مترجم دیگری به نام علی مترجم به ترجمه روزنامه‌ها و اخبار آن برای ناصرالدین شاه اقدام می‌کند و ترجمه‌هایی از چند شماره روزنامه سن پترزبورگ، روزنامه علمی ینگنی دنیا و سفرنامه موزرا از او موجود است. میرزا محمدطاهر نیز تعدادی از رمان‌های مشهور آن دوره چون سه تفنگدار و پس از بیست سال الکساندر دوما را ترجمه کرد.^{۲۲}

پ. سومین گروه از مترجمان عصر قاجار، دانشیان و دانشمندیانی بودند که با زبان‌های اروپایی آن دوره آشنایی نداشتند، اما طبق سنت دیرینه، بیش تر به ترجمه آثار عربی در زمینه‌های دین و فرهنگ اسلامی اهتمام ورزیدند. کسانی چون میرزا عبداللطیف طسوجی تبریزی مترجم کتاب الف لیلة و لیلة، میرزا حسین نایب‌الصدر صاحب ترجمه الباب الحادی عشر، آقا نجفی اصفهانی مترجم توحید الصدوق و ثواب الاعمال، شیخ حسن بن محمد ولی ارومی مترجم کتاب الثالث عشر من البحار از جمله آن مترجمان هستند که فرهنگ ترجمه را استمرار بخشیدند.

ترجمه در این دوره کمک بسیاری به ساده‌نویسی نثر فارسی کرد و در حقیقت زبان نیز به سادگی و خلوص گرایید. بیان هرچه گرم تر و صمیمی تر شد و از پیرایه‌های لفظی و هنرنمایی‌های شاعرانه که به نام فصاحت و بلاغت به کار می‌رفت، به مقدار زیادی کاسته شد. ترجمه‌های رمان از زبان‌های فرانسه، انگلیسی، ترکی و عربی در این میان نقش بسزایی داشت. علی‌خان ناظم‌العلوم، تلماک اثر فنلن را و سپس شاهزاده محمدطاهر میرزا اسکندری چندین اثر از الکساندر دوما با عناوین: کنت دومونت کریستو، سه تفنگدار، لوئی چهاردهم و رمان لومیستر دویاری اثر اوژن سو را از فرانسه به فارسی روان ترجمه کرد.^{۲۳}

نهضت مشروطه در تحول و تغییر جامعه ایرانی سهمی مهم داشت و در بیش تر شؤون زندگی و انگاره‌های فرهنگی کشور تأثیر گذاشت. بر اثر جریان‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی عصر مشروطیت ذهن ایرانیان با مفاهیم و پدیده‌های نوین جهان غرب بیش تر آشنا شد و فراگیری زبان‌های غربی در میان ایشان شتاب بیش تری گرفت؛ به گونه‌ای که سهم کتاب‌های فارسی شده در مقایسه با کتاب‌های تألیفی اندک اندک رو به همسانی و در دهه اخیر رو به افزایش نهاد. از این رو شایسته است که پدیده ترجمه پس از مشروطه تا دهه اخیر به مثابه علمی از علوم مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد تا جامعه فارسی زبان به لحاظ شناخت و شناسایی تاریخ تفکر و تمدن خویش و یافتن جایگاه خود در قلمرو فرهنگ بشری به نتایج مستند و مستدل دست یابد. همچنین برای دستیابی به این اهداف توجه و نگرش به سوی آثاری که از زبان فارسی به زبان‌های دیگر ترجمه شده است، لازم می‌آید.

اهالی زبان‌های منطقه‌ای و محلی نیز که در مجاورت فارسی زبانان قرار داشتند، برای ادامه حیات فرهنگی خود به ترجمه آثار فارسی احساس نیاز می‌کردند. از این رو آنان بسیاری از نگارش‌های فارسی را به زبان خویش برگرداندند؛ به طوری که امروزه در زبان‌های ترکی، اردو، ازبکی، پشتو و ... انبوهی از آثار مترجم وجود دارد که از زبان فارسی ترجمه شده است.^{۲۴} فرهیختگان متفکر غرب از سده نوزدهم میلادی به بعد، در مراکز شرق شناسی توجه ویژه‌ای به نگارش‌های عربی و فارسی داشتند. ایشان ارزنده‌ترین آثار تاریخی، ادبی و عرفانی فارسی را به زبان‌های انگلیسی، فرانسه، آلمانی، روسی و دیگر زبان‌های غربی و اروپایی ترجمه کردند. با پیدا شدن اندیشه «ایران‌شناسی» این روند شتاب گرفت؛ به طوری که امروزه انبوهی از آثار فارسی را می‌توان به شکل ترجمه شده آن در زبان‌های اروپایی سراغ گرفت.^{۲۵}

۲۰. سید عبدالله انوار، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، تهران:

کتابخانه ملی، ۱۳۷۱، ج ۴.

۲۱. کیهان فر، جمشید، «ترجمه در عهد قاجار از آغاز تا دوره ناصرالدین شاه»، نشر دانش، س ۱۰، ش ۱، ص ۲۳-۲۸.

۲۲. سید عبدالله انوار، همان، ص ۱۰۸.

۲۳. یحیی آریان پور، از صبا تا نیما، تهران، کتاب‌های جیبی، فرانکلین،

۱۳۵۷، ج ۲، ص ۲۳۷.

۲۴. اخترراهی، ترجمه‌های متون فارسی به زبان‌های پاکستانی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵.

25. Index translation National bibliography, Paris, Unesco, 1945.

دانشمندان شرق جهان اسلام نیز برخی از آرا و افکار خویش را به زبان فارسی بیان می کردند. این امر سبب شد که پاره ای از این آثار فارسی به عربی ترجمه شود که لغویان و کتاب شناسان عرب زبان اصطلاح تعریب را برای آن وضع کردند.

*

در چند دهه اخیر به دلیل گسترش علوم مختلف و پیشرفت رو به تزاید فناوری در همه عرصه ها و به منظور بهره ای از ارائه ترجمه های مکرر از یک اثر که موجب ابطال وقت و انرژی می شود، جامعه اهل قلم ایرانی در زمینه شناسایی کتاب های فارسی شده چاپی، نیاز بیش تری احساس کرد. این امر سبب شد تا کوشش های مفیدی در مورد شناسایی نگارش های فارسی شده صورت گیرد. ثمره برخی از این کوشش ها تاکنون به صورت مدون فراهم آمده که اکنون مورد استفاده پژوهندگان و مترجمان است. فهرست آن ها بدین قرار است:

۱. فریدون بدره ای. **فهرست ترجمه های فارسی از ۱۳۴۵ تا پایان ۱۳۴۹**. تهران: دانشگاه تهران، دانشکده علوم تربیتی، ۱۳۵۰. ۲۹+۳۰۲ص.

این فهرست پایان نامه فوق لیسانس آقای بدره ای است. در این مجموعه، فهرست ۱۴۹۲ اثر ترجمه شده از سال ۱۳۴۵ تا پایان ۱۳۴۹ به صورت الفبایی نام خانوادگی نویسندگان آمده است. نمایه نام لاتین مؤلفان به همراه عنوان اصلی کتاب ها در پایان کتاب ضمیمه شده است.

۲. عربعلی رضایی. **فهرست ترجمه های فارسی و بررسی آن ها از ۱۳۵۰ تا پایان ۱۳۵۴**. تهران: دانشگاه تهران، دانشکده علوم تربیتی، ۱۳۵۵. ۳۳+۴۰۹ص.

این پایان نامه، فهرست ۱۸۴۱ اثر ترجمه شده را دربردارد که براساس رده بندی دیویی تنظیم شده است. از این رو پاره ای از کتاب ها به دلیل آن که به دو موضوع مربوط است، در دو جا تکرار شده است. افزون بر آن، کتاب های ناشران دولتی و کتاب های کودکان و نوجوانان در این فهرست جایی ندارد. در پایان فهرست نام کسان، عنوان کتاب ها و نیز فهرست لاتین نام خانوادگی مؤلفان به همراه عنوان اصلی آثار فراهم آمده است.

۳. داود نوایی. **تاریخچه ترجمه از فرانسه به فارسی در ایران از آغاز تاکنون**. کرمان: داود نوایی، ۱۳۶۳، ۲۸۹ص.

مؤلف در این کتاب به بررسی و نقد و تحلیل سیر ترجمه کتاب های فرانسه در ایران از آغاز تا سال ۱۳۶۳ پرداخته است. این اثر سه محدوده زمانی را دربردارد: الف. از آغاز تا مشروطه؛ ب. از مشروطه تا جنگ جهانی دوم؛ پ. از جنگ جهانی دوم تا سال ۱۳۶۳. مؤلف در پایان، فهرست توصیفی حدود ۱۷۰۰ اثر

ترجمه شده از فرانسه به فارسی را ارائه کرده است.

۴. فرشته مولوی. **کتابشناسی داستان کوتاه ایران و جهان**. تهران: نیلوفر، ۱۳۷۱، ۵۰۹ص.

در این اثر، سیاهه ای از داستان های کوتاه ترجمه شده به فارسی که در کتاب ها، مجلات، جنگ ها و گاهنامه های ادبی چاپ شده، ارائه شده است. کتاب بنا بر نظم الفبایی نام خانوادگی نویسندگان تنظیم شده، و شامل ۶۷۷۳ مدخل است. فهرست عنوان داستان به فارسی، نام و نام خانوادگی مترجمان، نام و نام خانوادگی نویسندگان فرنگی به لاتین و عنوان داستان های فرنگی به لاتین از پیوست های کتاب است.

۵. فاطمه کناره سری. **کتابشناسی رمان و مجموعه های داستانی مترجم**. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۷، ۲ج.

هدف از تدوین این اثر، گردآوری همه رمان هایی است که از زبان های دیگر به فارسی ترجمه شده است. به همین رو هر رمان یا هر داستان که از روزگار مشروطیت تا سال ۱۳۷۳ به فارسی ترجمه شده در این کتاب شناسی معرفی شده است.^{۲۶}

بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی نیز با توجه به لزوم آگاهی مترجمان و ناشران از عناوین کتاب های فارسی شده از سال ۱۳۶۵ طرح گسترده ای را در زمینه تدوین فهرست کتاب های فارسی شده در دو ساختار جداگانه دنبال کرده است:

الف. فرهنگ مترجمان فارسی

این فهرست متضمن ترجمه های فارسی از نخستین قرون ایران دوره اسلامی تا پایان عصر قاجار ۱۳۲۰ ق و مبتنی بر احوال مترجمان، نگاهی به اسلوب کار آنان، آثار فارسی شده آن ها و بازنمایی نسخه های خطی و چاپی آنان به لحاظ تاریخ ترجمه آن ها در حال تدوین و تألیف است.^{۲۷}

ب. فهرست کتاب های فارسی شده چاپی

این فهرست دربردارنده کتاب های فارسی شده چاپی از اوان چاپ و نشر تا سال ۱۳۷۰ است. تدوین کنندگان این فهرست با

۲۶. برای آشنایی بیش تر با این اثر به مقاله: «کتاب شناسی متفکرانه یا برهه آرای شتابزده/ نگاهی به کتاب شناسی رمان و مجموعه های داستانی مترجم»، مجله مشکوة، ش ۶۷ تابستان ۱۳۷۹، ص ۱۳۲-۱۴۱.

۲۷. این فهرست زیر نظر استاد بزرگوار نجیب مایل هروی در گروه تصحیح متون بنیاد پژوهش های اسلامی به واپسین مراحل تألیف رسیده است که امیدواریم با تلاش ایشان به پایان آید.

رایزنی‌های بسیار و استفاده از پیشنهاد‌های سازنده‌ی اساتید، کوشیده‌اند فهرستی ارائه دهند که تا حد امکان عاری از کاستی‌های کتاب‌شناسی‌های موجود دیگر باشد. فهرست حاضر در حدود بیست و پنج هزار مدخل را در همه‌ی موضوعات از زبان‌های مختلف شامل می‌شود.

روش گردآوری اطلاعات

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد تدوین این فهرست، ابتدا در سال ۱۳۶۵ به صورت طرحی از سوی بنیاد پژوهش‌های اسلامی مطرح شد. در مرحله نخست، کتاب‌شناسان و کتابداران این بنیاد وظیفه‌ی گردآوری و یادداشت برداری اطلاعات کتاب‌شناختی کتاب‌های ترجمه‌شده را از آغاز صنعت چاپ تا پایان سال ۱۳۶۶ زیر نظر جناب آقای دکتر رحمت‌الله فتاحی و آقای حسین خیامی مدیر وقت کتابخانه بنیاد بر عهده گرفتند. این گروه با مراجعه به برخی از کتابخانه‌ها و کتاب‌شناسی‌ها به تهیه فیش‌های لازم اقدام کردند. حاصل کار این گروه که شامل فهرست کتاب‌های فارسی‌شده تا پایان سال ۱۳۶۶ بود، در اواخر سال ۱۳۷۰ آماده نشر شد؛ اما پس از بررسی کار، بنیاد پژوهش‌های اسلامی بر آن شد تا از یک سو ساخت و اسلوب آن را دگرگون سازد و از سوی دیگر تعدادی از افتادگی‌ها، کاستی‌ها و کمبودهای آن را مرتفع سازد. به این منظور پس از مراجعه به فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌های معتبر، نسخ خطی و چاپی و نیز بررسی کتابنامه‌ها و مجلات ادواری که به اطلاع‌رسانی و معرفی کتاب می‌پردازند، حدود سه هزار اثر فارسی‌شده دیگر نیز به همراه چاپ‌ها و نشرهای مکرر آثار فارسی‌شده و پاره‌ای از ترجمه‌های ناشناخته متون مربوط به همان دوره‌ی زمانی یادشده به کار افزوده شد. آن‌گاه برای آن‌که محدوده‌ی کار تا پایان سال ۱۳۷۰ را دربرگیرد، گروهی به شناسایی کتاب‌های فارسی‌شده‌ی آن سال‌ها پرداختند. در این مرحله همه‌ی مدخل‌های ارائه‌شده قبلی و جدید دوباره در مخزن اصلی کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه فردوسی، برخی از کتابخانه‌های تهران و چندین کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه فردوسی، برخی از کتابخانه‌های تهران و چندین کتابخانه معتبر شخصی رویت شد و اطلاعات کتاب‌شناسی و کتاب‌شناختی آن‌ها بر مبنای رویت و استفاده از منابع معتبر به کمال رسید.

شیوه تنظیم اطلاعات

شیوه تنظیم فهرست بنا بر ضرورت و سهولت کار محققان،

مترجمان، ناشران و کتابداران به ترتیب نام خانوادگی مؤلفان و نویسندگان بنا نهاده شد. به این ترتیب، تمام آثار ترجمه‌شده نویسندگان در ذیل نام آن‌ها به شیوه الفبایی آمده است. برای پرهیز از تکرار نام نویسندگان در قسمت سرشناسه (مدخل اصلی) از تیره بهره گرفته شد. همچنین برای اختصار و اجتناب از تکرار، کلمه ترجمه در تمام مدخل‌ها حذف شد. از آن‌جا که نام هر نویسنده ممکن است به سلیقه مترجمان و ناشران به صورت‌های گوناگون تلفظ و به فارسی برگردانده شده باشد، برای پرهیز از پراکندگی آثار نویسندگان در این فهرست برای هر اسم یک شکل واحد و مستند مطابق با آخرین ویرایش فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان انتخاب و از دیگر شکل‌های رایج به نام اصلی با نشانه ارجاع داده شده است.^{۲۸} در صورتی که کتاب دارای دو یا چند مؤلف باشد، نام نویسندگان همکار پس از عنوان کتاب با عبارت «با همکاری» آمده، با این توضیح که برای تسهیل در بازایی اطلاعات در جای خود از نویسندگان دوم و سوم به نویسنده اول با ذکر عنوان کتاب ارجاع داده شده است.

گفتنی است که از اسامی غیرمستند با حروف نازک به اسامی مستند ارجاع داده شده است. بنابراین هر کتاب فقط در زیر نام خانوادگی نویسنده اول فهرست شده است و با مراجعه به ردیف الفبایی مؤلفان می‌توان از نویسندگان دیگر به نویسنده اصلی و کتاب مورد نظر دسترسی پیدا کرد و اطلاعات کامل کتاب‌شناسی / نسخه‌شناسی آن را به دست آورد.

پس از نام خانوادگی و نام مؤلف، عنوان فارسی‌شده کتاب بر مبنای صفحه عنوان چاپ نخست کتاب ضبط شده است. در صورتی که عنوان کتاب در چاپ‌های بعدی تغییر کرده و یا عنوان کتاب در پشت جلد با صفحه عنوان همسانی نداشته در بخش توضیحات این مطلب بیان شده است.

نام مترجم کتاب و اطلاعات و مشخصات کتاب‌شناختی اثر شامل ناشر، محل نشر، سال نشر، تعداد جلد و صفحات و آن‌گاه عنوان اصلی کتاب از دیگر اطلاعات این فهرست است. عنوان اصلی کتاب‌های فارسی‌شده به ویژه پیش از دهه شصت یکی از اهداف اساسی طرح بود که نیل به آن، دشواری‌های فراوانی را به همراه داشت؛ زیرا هم‌چنان که می‌دانیم گاه مترجمان به واسطه عوامل فرهنگی-سیاسی و حتی اقتصادی از عنوان اصلی کتاب در ترجمه دور شده‌اند. این امر در مواردی

۲۸. در این خصوص البته استثناهایی وجود دارد که تدوین‌کنندگان از فهرست مزبور تبعیت نکرده و با توجه به منابع و مآخذ دیگر نام و نشان مؤلفان را جسته‌اند و معرفت آنان را در قلمرو فرهنگ فارسی بر پایه ضبط‌های کتاب‌شناسانه دیگر مدخل اصلی قرار داده‌اند.

- ح. نام ناشر نخست: ایران یاد.
 خ. سال چاپ: ۱۳۶۳.
 د. نام ناشر دوم: رودکی. ۳۰
 ذ. سال چاپ دوم: ۱۳۶۹.
 ر. تعداد صفحات: ۲۳۰ ص.
 ز. توضیحات: در صفحه عنوان نویسنده اول روبرتا ای.
 ورنر آمده است.

ژ. عنوان اصلی کتاب: A Step by Step Learning Guide for Retarded...

شایان ذکر است که در برخی موارد که کتاب اصلی از مجموعه ای از مقاله ها یا داستان های کوتاه تشکیل شده و شکل فارسی شده آن نیز از سوی مترجم یا ناشر در قالب یک کتاب منتشر شده است، هریک از مقاله ها و داستان های کوتاه مندرج در کتاب به صورت مدخلی مستقل ارائه شده و در این صورت، عنوان اصلی آن ها در بین گیومه «» و پس از آن کلمه در داخل قلاب [در] آورده شده و سپس عنوان اصلی کتاب فارسی شده آمده است؛ مثال:

آربری، آرتور جان، ۱۹۰۵-۱۹۶۹.

Arberry, Arthur John

«تاریخنگاری عهد تیموری» [در] تاریخنگاری در ایران: مجموعه مقالات. یعقوب آژند. تهران: گستره، ۱۳۶۰، ص ۸۵-۹۳.

* ترجمه برگرفته از کتاب زیر است:

Persian Classic Literature.

تدوین کنندگان فهرست برای سهولت دستیابی به اطلاعات کتاب شناختی نمایه های زیر را فراهم آورده اند:

الف. نمایه لاتین نام نویسندگان.

ب. نمایه عناوین به فارسی.

پ. نمایه مترجمان.

ت. نمایه عناوین اصلی کتاب ها.

ث. نمایه موضوع.

ج. نمایه ناشران.

سبب شده که برخی از مترجمان یا ناشران به ترجمه های مجدد غیر ضرور رو آورند. از این رو ذکر عنوان اصلی کتاب در چنین فهرست هایی، اصلی بسیار مهم و قابل اعتناست.

از دگر سوی ذکر عنوان اصلی کتاب روشن کننده این مهم است که آثار فارسی شده از زبان اصلی ترجمه شده یا ابتدا به زبانی دیگر ترجمه و سپس به فارسی برگردانده شده است. با توجه به نکته های مذکور، جست و جوی عنوان اصلی کتاب ها از جمله تلاش های ارزنده تدوین کنندگان فهرست حاضر بوده که در وهله نخست با مراجعه به کتابخانه های مختلف و رؤیت اصل کتاب و در صورت عدم دستیابی به آن با استفاده از فهرست ها، زندگینامه ها و در مواردی دائرةالمعارف های معتبر از جمله فهرست جهانی N.U.C^{۲۹} و بسیاری از کتاب شناسی های معتبر دیگر - که در بخش مآخذ می آید - فراهم آمده است.

با این همه هنوز جایگاه پاره ای از عناوین اصلی کتاب ها در این فهرست بیاض مانده است، به آن امید که در چاپ های آینده شناسایی و به فهرست افزوده شود.

بر اساس نظام کتابداری و اطلاع رسانی در مورد کتاب هایی که بیش از یک ترجمه فارسی دارند و مترجمان، یک اثر واحد را در وقت ها و جای های متفاوت ترجمه کرده اند، هریک از آن ها را به مثابه نسخه ای مستقل تلقی کرده و با در نظر گرفتن عنوان الفبایی کتاب برای هریک مدخلی جداگانه در نظر گرفته ایم. برای آشنایی با شیوه کار، یکی از مدخل های فهرست را ذکر می کنیم و توضیحات لازم را در زیر آن به ترتیب خواهیم آورد:

جانسون، ویکي ام. Johnson, Vicki M. راهنمای آموزش گام به گام نوزادان و کودکان عقب مانده. با همکاری روبرتا ای. ورنر. حسام گوهری، شهین بیضاوی. تهران: ایران یاد، ۱۳۶۳؛ رودکی، ۱۳۶۹، ۲۳۰ ص.

* در صفحه عنوان نویسنده اول روبرتا ای. ورنر آمده است.
 A Step by Step Learning Guide for Retarded...

الف. نام مؤلف به فارسی بر مبنای مستند مشاهیر، جانسون، ویکي ام.

ب. نام لاتین مؤلف: Johnson, Vicki M

پ. عنوان فارسی شده در صفحه عنوان: راهنمای آموزش گام به گام نوزادان و کودکان عقب مانده.

ت. نام نویسنده همکار، پس از عبارت «با همکاری» روبرتا ای. ورنر.

ث. نام مترجم: بر مبنای صفحه عنوان، حسام گوهری

ج. نام مترجم همکار: شهین بیضاوی.

چ. نام محل نشر: تهران.

29. The National Union Catalog.

۳۰. چون انتشارات رودکی در تهران فعالیت می کند، تهران برای مرتبه دوم پیش از انتشارات رودکی تکرار نشده؛ اما اگر این انتشارات در شهر دیگری غیر از تهران بود، نام آن شهر قبل از کلمه رودکی می آمد.